

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Geen handwerk maar kunst: Theodor Mommsen over de geschiedschrijving en het academische geschiedenisonderwijs

Overbeek, Bert

Citation

Overbeek, B. (2010). Geen handwerk maar kunst: Theodor Mommsen over de geschiedschrijving en het academische geschiedenisonderwijs. *Leidschrift : Een Goede Historicus? Negentiende-Eeuwse Idealen En Praktijken*, 25(April), 55-72. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/73163>

Version: Not Applicable (or Unknown)
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/73163>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Geen handwerk maar kunst: Theodor Mommsen over de geschiedschrijving en het academische geschiedenisonderwijs

Bert Overbeek

Op 15 oktober 1874 aanvaardde Theodor Mommsen (1817-1903) het rectoraat van de Berlijnse universiteit met een veelbesproken redevoering, waarin hij onder andere inging op de geschiedenisstudie. Op dat moment, kort na de Duitse eenwording, stond de Duitse geschiedwetenschap op het hoogtepunt van haar internationale roem en publieke gelding.¹ Niet alleen had zij zich in de loop van de negentiende eeuw ontwikkeld tot een gevestigde wetenschappelijke discipline met een sterk methodologisch zelfbewustzijn en een netwerk van leerstoelen aan alle universiteiten, maar zij speelde ook een centrale rol in het publieke debat. Politieke, maatschappelijke en culturele vraagstukken werden primair vanuit een historisch perspectief gezien en bediscussieerd. De nieuwe rector belichaamde als geen ander deze zelfbewuste wetenschap. Als organisator van grote wetenschappelijke projecten in het kader van de Pruisische Academie van Wetenschappen, waarvan hij in 1874 secretaris werd, en door zijn baanbrekende bronnedities en bronnenkritische studies was hij een van de grondleggers van de moderne *Altertumswissenschaft*, de wetenschappelijke bestudering van de antieke wereld. Bij het brede publiek daarentegen was hij vooral bekend als auteur van een veelgelezen driedelige *Römische Geschichte* (1854-1856), waarvoor hij in 1902 de Nobelprijs voor Literatuur zou krijgen.² Mommsen kan bovendien beschouwd worden als het prototype van de politieke geleerde, die zich niet beperkte tot zijn wetenschappelijke activiteiten.³ Als publicist en als parlementariër in het

¹ T. Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1866-1918* dl. 1: *Arbeitswelt und Bürgergeist* (München 1990) 633-634.

² Het derde deel eindigt met een beschrijving van 'Caesars monarchie' na de beëindiging van de burgeroorlogen (46 v.Chr.). In 1885 verscheen deel vijf, waarin de Romeinse provincies in de keizertijd beschreven worden. Het vierde deel, dat de geschiedenis van Rome en Italië in de keizertijd had moeten bieden, is nooit verschenen. Verwezen wordt in het vervolg naar de pocketuitgave van DTV in acht delen (5^e druk; München 1993).

³ Zie hiervoor bijv. G. Hübinger, 'Die "heilige Allianz der Völker". Theodor Mommsen und das Kaiserreich' in: G. Hübinger, *Gelehrte, Politik und Öffentlichkeit*.

Pruisische Huis van Afgevaardigden voor de met Bismarck samenwerkende nationaal-liberalen, speelde hij ook een rol in het politieke leven van het jonge keizerrijk.

De rectoraatsrede is een van de weinige teksten waarin Mommsen zich expliciet uitliet over het vak dat hij sinds 1861 aan de universiteit van Berlijn onderwees: de geschiedwetenschap. In het bijzonder sprak hij hier over de universitaire geschiedenisstudie. Naar aanleiding van zijn opmerkingen hierover staat in de hier volgende bijdrage de vraag centraal, aan welke criteria een goede historicus in Mommsens ogen moest voldoen. Daarbij gaat het in de eerste plaats over de relatie tussen historisch onderzoek en geschiedschrijving, het thema dat Mommsen expliciet in zijn rede aan de orde stelde. Daarnaast gaat het echter ook om de rol die de geschiedschrijving en daarmee de historicus buiten de poorten van de universiteit zou moeten spelen. Omdat zijn opvattingen hierover nauw verbonden zijn met zijn eigen werk als onderzoeker, geschiedschrijver en docent, zal ik zijn opmerkingen in de rectoraatsrede relateren aan zijn praktische werk als historicus.

Mommsen en het academische geschiedenisonderwijs

Voor de toehorende collega's en geschiedenisstudenten moet Mommsens rectoraatsrede even slikken zijn geweest, want de spreker ontkende nadrukkelijk de waarde van de geschiedenisstudie: 'Die Geschichtskunde gehört zu den Gebieten der Wissenschaft, die nicht unmittelbar durch Lehren und Lernen erworben werden können.'⁴ Daarvoor was het vak geschiedenis deels te licht en deels te zwaar. Te licht, omdat de basiselementen van het vak simpelweg tot de algemeen menselijke vaardigheden behoorden:

Die Geschichte ist ja nichts anderes als die deutliche Erkenntnis
tatsächlicher Vorgänge, als zusammengesetzt teils aus der

Eine Intellektuellengeschichte (Göttingen 2006) 66-105. Algemeen: R. Vierhaus, 'Der politische Gelehrte im 19. Jahrhundert' in: C. Jansen e.a. ed., *Von der Aufgabe der Freiheit. Politische Verantwortung und bürgerliche Gesellschaft im 19. und 20. Jahrhundert* (Berlijn 1995) 17-28.

⁴ T. Mommsen, 'Rede bei Antritt des Rektorates' in: T. Mommsen, *Reden und Aufsätze* (Berlijn 1905) 3-16: 10.

Ermittlung und der Sichtung der darüber vorliegenden Zeugnisse, teils aus der Zusammenknüpfung derselben nach der Kenntnis der einwirkenden Persönlichkeiten und der bestehenden Verhältnisse zu einer Ursache und Wirkung darlegenden Erzählung.⁵

Maar tegelijkertijd was de geschiedwetenschap een moeilijk vak, omdat de ware geschiedschrijver een ‘genialiteit’ diende te bezitten die niet aangeleerd kon worden:

Der Schlag aber, der tausend Verbindungen schlägt, der Blick in die Individualität der Menschen und der Völker spotten in ihrer hohen Genialität alles Lehrens und Lernens. Der Geschichtschreiber gehört vielleicht mehr zu den Künstlern als zu den Gelehrten.⁶

Wat zouden geschiedwetenschappers in de dop dan wel kunnen en moeten leren op de universiteit? Zij zouden zich tijdens hun studie volgens Mommsen in twee vakken moeten bekwamen. Enerzijds was dat de filologie, dat wil zeggen dat de studenten een grondige kennis moesten verwerven van de taal of de talen van de periode(s) waarin zij zich wilden verdiepen. Anderzijds dienden zij een grondige kennis te hebben van het recht, en dan met name van het staatsrecht, van de desbetreffende historische staten. De studietijd van de historici zou zodoende in de ware zin van het woord ‘propedeutisch’ moeten zijn: pas wanneer zij filologisch en staatsrechtelijk geschoold waren, zouden zij in staat zijn daadwerkelijk door te dringen tot het verleden.

Deze kritische houding tegenover de universitaire geschiedenisstudie is ten dele een afspiegeling van Mommsens eigen academische ontwikkeling.⁷ De predikantenzoon uit Sleeswijk-Holstein had in Kiel rechten gestudeerd en was hier door Otto Jahn ingewijd in de klassieke filologie. Hij promoveerde op een Romeinsrechtelijke thematiek en werd hoogleraar voor Romeins recht in achtereenvolgens Leipzig (1848-1851),

⁵ Ibidem.

⁶ Mommsen, ‘Rede’, 11.

⁷ De beste biografie is: S. Rebenich, *Theodor Mommsen. Eine Biographie* (Darmstadt 2002). Als materiaalverzameling onmisbaar: L. Wickert, *Theodor Mommsen. Eine Biographie*, 4 dl. (Frankfurt am Main 1959-1980). Zie verder ook: A. Heuß, *Theodor Mommsen und das 19. Jahrhundert* (Kiel 1956) en de recente bundels: A. Demandt e.a. ed., *Theodor Mommsen. Wissenschaft und Politik im 19. Jahrhundert* (Berlijn 2005); J. Wiesehöfer ed., *Theodor Mommsen. Gelehrter, Politiker und Literat* (Stuttgart 2005).

Zürich (1852-1854) en Breslau (1854-1857). Tegelijkertijd begon hij aan wat zijn voornaamste wetenschappelijke project zou worden: de systematische verzameling van alle Latijnse inscripties in het *Corpus Inscriptionum Latinarum* – een monsterproject, waarvan de organisatie in handen was van de Pruisische Academie van Wetenschappen. Vanwege dit project kreeg hij in 1857 een benoeming in Berlijn als ‘onderzoekspfeessor’, de positie van waaruit hij het inscriptieproject kon leiden. Daarnaast was hij nauw betrokken bij andere grote bronnen- en onderzoeksprojecten, zoals de *Monumenta Germaniae Historica* en de verzameling van de geschriften van de Griekse kerkvaders. Tot zijn voornaamste levenstaken rekende hij de verzameling, de ordening en de kritische beoordeling van alle beschikbare bronnen van de antieke wereld. Zijn bibliografie omvat dan ook een hele reeks bronnedities en bronnenkritische studies.⁸

In 1861 volgde uiteindelijk de benoeming op een speciaal voor Mommsen geschapen leerstoel Romeinse geschiedenis aan de universiteit van Berlijn. Zijn latere kritiek op de geschiedenisstudie nam niet weg dat hij vanaf dat moment als universiteitshoogleraar colleges geschiedenis gaf, deels in de vorm van hoor- en deels in de vorm van werkcolleges (respectievelijk vier en twee uur per week).⁹ In zijn hoorcolleges, gaf Mommsen een overzicht van de Romeinse geschiedenis in de keizertijd.¹⁰ De werkcolleges waren alleen toegankelijk voor een kleine groep gevorderde studenten. Zij werden hier opgeleid in de bronnenkritische methoden van de *Altertumswissenschaft*, met name in het werken met inscripties en munten. Studenten werden door Mommsen aangezet tot eigen onderzoek dat in de vorm van referaten werd gepresenteerd en besproken. Uit de deelnemers van zijn werkcollege rekruteerde hij medewerkers voor het *Corpus Inscriptionum* en uit de hier gepresenteerde referaten ontstonden dissertaties.

⁸ Mommsens wetenschappelijke activiteiten na 1870 zijn de laatste jaren vooral dankzij het werk van Stefan Rebenich voor het voetlicht gebracht. Zie bijv.: S. Rebenich, *Theodor Mommsen und Adolf Harnack. Wissenschaft und Politik im Berlin des ausgehenden 19. Jahrhunderts* (Berlijn en New York 1997) en samenvattend, met verdere literatuurverwijzingen: S. Rebenich, “Unser Werk lobt kein Meister”. Theodor Mommsen und die Wissenschaft vom Altertum’ in: Wieschöfer ed., *Mommsen*, 185-205.

⁹ Rebenich, *Mommsen*, 132-34 en 158-64; B. Overbeek, “Het scheermes”. Theodor Mommsen als leermeester van zijn generatie’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 119 (2006) 555-558.

¹⁰ Op basis van aantekeningen van studenten gepubliceerd door Barbara en Alexander Demandt: T. Mommsen, *Römische Kaisergeschichte* (München 1992).

Wie zich via deze activiteiten gekwalificeerd toonde, kon op Mommsens actieve steun rekenen bij zijn verdere academische loopbaan.

Dit type college was voor de historici in Berlijn ingevoerd door Leopold Ranke en paste bij het op zelfstandig onderzoek gerichte academisch onderwijs. Dit onderwijs was in Duitsland sinds de stichting van de Berlijnse universiteit in 1810 in de loop van de negentiende eeuw gangbaar geworden. Niet het bewaren en doorgeven van de beschikbare nuttige kennis diende de kern van het academisch bedrijf te vormen, maar de uitbreiding en de herinterpretatie van die kennis. Academics dienden zich in toenemende mate te kwalificeren door hun wetenschappelijke onderzoek, blijkend uit een promotie en een habilitatie, die de basis vormden voor een academische carrière. Kritisch bronnenonderzoek was voortaan de kernactiviteit van de geschiedwetenschap, zoals deze aan de universiteiten bedreven en onderwezen werd.¹¹

Historisch onderzoek en geschiedschrijving in de negentiende eeuw.

Op zichzelf was het bronnenkritische onderzoek niet nieuw, maar stond het in een lange oudheidkundige traditie vanaf het humanisme.¹² Nieuw was vooral de gedachte dat de geschiedschrijving gebaseerd moest zijn op dat onderzoek. Tot in de achttiende eeuw waren historisch onderzoek en geschiedschrijving nog strikt gescheiden arbeidsvelden geweest. De geschiedschrijving werd daarbij door twee tendensen gedomineerd. Enerzijds diende zij de traditioneel overgeleverde kennis te verzamelen, te ordenen en door te geven. Anderzijds bood zij leerzame en navolgbare voorbeelden voor het individuele handelen: *historia magistra vitae*. Het

¹¹ J. Engel, 'Die deutschen Universitäten und die Geschichtswissenschaft' *Historische Zeitschrift* 189 (1959) 223-378: 330 e.v.; T. Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1800-1866. Bürgervelt und starker Staat* (München 1983) 58-59 en 471-473; W.E.J. Weber, 'Universitäten' in: M. Maurer ed., *Aufriß der Historischen Wissenschaften*, dl. 6: *Institutionen* (Stuttgart 2002) 15-97: 64 e.v.

¹² Zie hiervoor bijvoorbeeld: U. Muhlack, 'Historie und Philologie' in: Hans Erich Bödeker e.a. ed., *Aufklärung und Geschichte. Studien zur deutschen Geschichtswissenschaft im 18. Jahrhundert* (Göttingen 1986) 49-81; W. Weber, 'Zur Bedeutung des Antiquarianismus für die Entwicklung der modernen Geschichtswissenschaft' in: W. Küttler e.a. ed., *Geschichtsdiskurs II: Anfänge modernen historischen Denkens* (Frankfurt am Main 1994) 120-135: met name 131-132.

waarheidsgehalte van de geschiedschrijving werd primair afgemeten aan criteria die buiten de geschiedenis lagen: de traditie, de religie of de filosofie. Dat veranderde doordat het historisch proces vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw in toenemende mate als een alles omvattende eenheid werd opgevat. Tradities, religies en filosofieën werden nu in principe als historisch gevormde entiteiten gezien en zij verloren zodoende hun tijdloze normatieve betekenis voor de geschiedschrijving. De waarheid van historische uitspraken werd nu in de eerste plaats afhankelijk van de mate waarin zij een basis hadden in het kritisch bestudeerde bronnenmateriaal. De tot dan toe bestaande scheiding tussen bronnenkritiek en geschiedschrijving werd zodoende opgeheven.¹³

Deze ontwikkeling had ook consequenties voor de vorm van de historische narratio. Het uiteindelijke doel van de wetenschappelijke geschiedschrijving van de negentiende eeuw was de (her)interpretatie van de historische feiten binnen een nieuwe narratio, die niet kon volstaan met de uit de bronnen bekende duidingen van het verleden. Deze historische vertelling had een meer dan ornamentele betekenis: zij representeerde de samenhang van de historische feiten, dat wil zeggen het historisch proces zelf. Om dit mogelijk te maken volstond het niet meer historische feiten te verklaren vanuit een causaal netwerk van oorzaak en gevolg. De negentiende-eeuwse historici zochten de samenhang in de dieperliggende basisstructuren van het historisch proces:

Die rechte Geschichtsforschung sucht nicht in möglichster Vollständigkeit das Tagebuch der Welt wieder herzustellen, auch nicht den Sittenspiegel zu exemplificiren; sie sucht die Höhen und die Ueberblicke und von glücklichen Punkten in glücklichen Stunden gelingt es ihr herniederzusehen auf die unwandelbaren Gesetze des Nothwendigen, die ewig feststehen wie die Alpen, und auf die mannigfaltigen Leidenschaften der Menschen, die wie die Wolken um sie kreisen ohne sie zu ändern.¹⁴

Deze dieperliggende samenhang van het historisch proces was volgens de negentiende-eeuwse historici niet rechtstreeks uit de bronnen af te leiden, ze

¹³ W. Hardtwig, 'Die Verwissenschaftlichung der Geschichtsschreibung zwischen Aufklärung und Historismus' in: W. Hardtwig, *Geschichtskultur und Wissenschaft* (München 1990) 58-91: 75 e.v.

¹⁴ T. Mommsen, 'Die Schweiz in römischer Zeit' in: T. Mommsen, *Gesammelte Schriften* dl. 5, Otto Hirschfeld e.a. ed. (Berlijn 1908) 352-389: 385.

was evenmin herleidbaar uit de filosofie. Hij was enkel zichtbaar te maken in de vertelling van dat historisch proces. Hier kwam hij tot uitdrukking in wat Gerrit Walther de ‘gedrongen stijl’ heeft genoemd.¹⁵ De historische narratio had niet langer tot doel feiten enkel chronologisch of systematisch te ordenen, maar bood een afgeronde vertelling geconcentreerd op specifieke ontwikkelingslijnen of thema’s. Bronteksten werden niet langer uitgebreid geciteerd, maar de inhoud van de bronnen werd parafraserend met de vertelling versmolten. Het doel was een ‘lebendige Vergegenwärtigung’ van het verleden. Hoewel de geschiedschrijving tevens tot taak had de resultaten van het wetenschappelijke onderzoek te presenteren op een voor een breder, goed opgeleid publiek aansprekende wijze, was deze stijl volgens Walther primair ook een uitdrukking en middel van de professionalisering van de geschiedwetenschap. Deze historiografische stijl vooronderstelde namelijk kennis van de bronnen bij de lezer en een diepgaand inzicht in het historisch proces van de kant van de historicus. Ook voor Mommsen was het bronnenkritische onderzoek geen doel op zichzelf maar de noodzakelijke basis voor en onlosmakelijk verbonden met een geschiedschrijving die verbanden legde en inzicht bood in het volks- en staatsleven.

De vaardigheden die nodig waren om dit alles te bewerkstelligen werden vanaf de late achttiende eeuw vereenzelvigd met de fantasie van de kunstenaar.¹⁶ Mommsens opmerking over de geschiedschrijver als *Künstler* in zijn rectoraatsrede van 1874 stond zodoende in een lange traditie. Maar dat impliceerde ook dat deze voor de geschiedschrijver noodzakelijke vaardigheden niet aan te leren en niet te onderwijzen waren in het academisch onderricht: de historicus werd opgeleid voor bronnenkritisch onderzoek, niet voor de integrerende duiding van de feiten in de geschiedschrijving.

¹⁵ G. Walther, ‘Der “gedrungene” Stil. Zum Wandel der historiographischen Sprache zwischen Aufklärung und Historismus’ in: O.G. Oexle en J. Rüsen ed., *Historismus in den Kulturwissenschaften. Geschichtskonzepte, historische Einschätzungen, Grundlagenprobleme* (Keulen 1996) 99-116.

¹⁶ Zie hiervoor o.a.: D. Fulda, *Wissenschaft aus Kunst. Die Entstehung der modernen deutschen Geschichtsschreibung 1760-1860* (Berlijn en New York 1996); W. Hardtwig, ‘Geschichte als Wissenschaft oder Kunst’ in: Hardtwig, *Geschichtskultur und Wissenschaft* (München 1990) 92-102; U. Muhlack, ‘Geschichtsschreibung als Geschichtswissenschaft’ in: W. Küttler e.a. ed., *Geschichtsdiskurs, dl. 3: Die Epoche der Historisierung* (Frankfurt am Main 1997) 67-79.

Dit wil overigens niet zeggen dat de samenhang van de historische ontwikkeling volgens de negentiende-eeuwse historici ‘verzonnen’ kon worden: ‘Weder gibt es eine Geschichte ohne Phantasie noch ist alles Geschichte, worüber alexandrinische und mitlebende Philologen zu phantasiren beliebten und belieben.’¹⁷ ‘Fantasie’ in de zin van Mommsen betekende ‘inlevingsvermogen’ in individuen en in de *sittliche Mächte*, de grotere verbanden waarin de individuele mensen geïntegreerd zijn en die geacht werden een eigen ‘individualiteit’ te bezitten: de naties en de staten. De kunst was nu de onderliggende tendensen in de historische ontwikkeling van deze *sittliche Mächte* te herkennen en in de beschrijving van deze ontwikkeling zichtbaar te maken. Hier lag volgens de toonaangevende historici in het midden van de negentiende eeuw ook de praktische politieke betekenis van de geschiedschrijving: zij liet zien hoe het individuele handelen geïntegreerd was in een structurele bovenpersoonlijke samenhang.¹⁸ Doordat het historisch proces een op zichzelf staande ontwikkeling was, die als zodanig in de geschiedschrijving werd gerepresenteerd, kon de geschiedenis geen individuele lessen meer leren (in de zin van de *historia magistra vitae*). Zij toonde echter hoe het heden door de historische ontwikkeling was gevormd en suggereerde dat de juiste opvatting van de bestaande historische tendensen kon helpen de toekomst actief vorm te geven. Het debat bijvoorbeeld dat in Duitsland – in ieder geval tot 1870/71 – woedde over de wenselijkheid en de te prefereren vorm van een Duitse nationale staat, werd vrijwel uitsluitend gevoerd in historische termen.¹⁹ De identiteit van de natie werd gezien als een product van de historische ontwikkeling. Ook economische, culturele en maatschappelijke kwesties werden voornamelijk vanuit een historisch perspectief gezien.

¹⁷ Mommsen, ‘Schweiz’, 384.

¹⁸ Zie hiervoor bijvoorbeeld: G. G. Iggers, *Deutsche Geschichtswissenschaft* (3e ed. München 1976) 120 e.v.

¹⁹ De bekendste stroming is de ‘borussianische’ die pleitte voor een Duitse eenheidsstaat onder leiding van Pruisen en met uitsluiting van Oostenrijk; vgl. bijv. W. Hardtwig, ‘Von Preußens Aufgabe in Deutschland zu Deutschlands Aufgabe in der Welt. Liberalismus und borussianisches Geschichtsbild zwischen Revolution und Imperialismus’ in: Hardtwig, *Geschichtskultur und Wissenschaft* (München 1990) 103-160. Zie voor de groot-Duitse alternatieven o.a.: T. Brechenmacher, *Großdeutsche Geschichtsschreibung im neunzehnten Jahrhundert. Die erste Generation (1830-48)* (Berlijn 1996).

In de nu volgende paragraaf zal ik proberen te laten zien hoe deze abstract geformuleerde uitgangspunten van de negentiende-eeuwse Duitse geschiedwetenschap concreet gestalte kregen in Mommsens *Römische Geschichte*. Daarbij zal ik gebruik maken van de besprekingen van Mommsens werk in algemeen-culturele en politieke tijdschriften, zoals *Die Grenzboten* en *Deutsches Museum* (vergelijkbaar met *De Gids* in Nederland).²⁰ Zij functioneerden als middelaars tussen de vakwereld enerzijds en het bredere, zij het goed opgeleide, lezerspubliek anderzijds. De verantwoordelijke redacteurs hadden in de regel een academische achtergrond en behoorden tot hetzelfde sociale milieu als de academische geschiedschrijvers. In hun besprekingen formuleerden zij de criteria waaraan de geschiedschrijving voor een academisch opgeleid publiek diende te voldoen.²¹ Aansluitend zal ik terugkomen op Mommsens visie op de geschiedwetenschap en de universitaire geschiedenisstudie.

Mommsens *Römische Geschichte*

Mommsens levenswerk belichaamt de hiervoor geschetste verhouding van historisch onderzoek en geschiedschrijving, van wetenschappelijke methodiek en artistieke begaafdheid. Want Mommsen was niet alleen de gespecialiseerde geleerde die de bronnen van de antieke geschiedenis toegankelijk wilde maken voor de wetenschap en de docent die zijn studenten in de bronnenkritiek opleidde, maar als geschiedschrijver bood hij ook een grote synthese van de Romeinse geschiedenis in de vorm van zijn

²⁰ Anoniem [waarschijnlijk Robert Prutz], 'Ueber Theodor Mommsen's *Römische Geschichte*', *Deutsches Museum* 6.1 (1856) 424-32, 449-460, 729-736; Anoniem [Julian Schmidt] in *Die Grenzboten* 13.3 (1854) 1-12; ibidem 15.2 (1856) 1-19; ibidem 16.1 (1857) 489-497 (n.a.v. de tweede druk van de eerste band); daarna volgde ook nog een korte aankondiging van de tweede editie van deel drie: ibidem, 16.4 (1857) 119-120; deze recensies waren voorafgegaan door een tamelijk uitgebreide bespreking van Mommsens essay 'Die Schweiz in römischer Zeit', *Die Grenzboten* 13.1 (1854) 247-252. Vgl. J. Schmidt, *Geschichte der deutschen Literatur seit Lessing's Tod* (5e ed., 3 dl., Leipzig 1866-1867) dl. 3, 461-474. Het vijfde deel besprak Schmidt in de *Deutsche Rundschau* 44 (1885) 66-80.

²¹ Zie voor het tijdschrift als 'collectieve brontekst' in dit verband: R. Aerts, 'Het tijdschrift als cultuurfactor en als historische bron', *Groniek* 135 (1996) 170-182, met name 180-181. Zie voor de relevante Duitse tijdschriften na 1848 o.a. S. Obenaus, *Literarische und politische Zeitschriften 1848-1880* (Stuttgart 1997).

Römische Geschichte.²² Het boek maakte deel uit van een grotere serie werken die, geschreven door specialisten, bedoeld waren om de moderne wetenschappelijke kennis van de antieke wereld voor een breder publiek toegankelijk te maken. Gepubliceerd zonder voetnoten of verwijzingen, werd dit geschiedwerk niet alleen door de vakwereld als een standaardwerk erkend, maar ook door een breder publiek hogelijk gewaardeerd.

De waardering voor het werk blijkt ook uit de recensies in literaire en politieke tijdschriften. Zo benadrukte bijvoorbeeld de invloedrijke literatuurcriticus Julian Schmidt in zijn bespreking van het eerste deel van de *Römische Geschichte* in het tijdschrift *Die Grenzboten* dat de lezer, ondanks de afwezigheid van bron- en literatuurverwijzingen, ‘de grote geleerdheid’ en de bronnenkritische basis van het werk kon ‘voelen’.²³ Schmidt had gelijk. De resultaten van het recente onderzoek waren voor de geïnformeerde lezer duidelijk zichtbaar in Mommsens duiding van de vroegste Romeinse geschiedenis in het eerste deel.

Sinds de achttiende eeuw was het waarheidsgehalte van de literaire bronnen, zoals Livius en Plutarchus, in toenemende mate in twijfel getrokken. Mommsen veegde nu de hele overlevering van tafel. De namen van de koningen komen in zijn *Römische Geschichte* niet meer voor. De sagen over de stichting van de stad Rome door Romulus bijvoorbeeld zijn vervangen door een duiding van de ontstaansgeschiedenis vanuit de geografische omstandigheden en de oudste rechtshistorische en religieuze bronnen: Rome was ontstaan als handelsvestiging en grensvesting van de Latijnse Bond. Deze interpretatie van Rome als een specifiek Latijnse stad was sowieso een revolutionaire vondst, omdat de Romeinen traditioneel als een etnisch heterogeen volk werden gezien dat ontstaan was uit een mengeling van Latijnen, Sabijnen, Etrusken en andere al dan niet autochtone elementen. Mommsens duiding maakt deel uit van zijn reconstructie van de vroegste geschiedenis van Italië op basis van de oorspronkelijke talen. Mommsen ontwikkelde zijn visie consequent vanuit het recente taalkundige onderzoek en zijn eigen epigrafische en filologische studies op dit terrein. De vroegste Romeinse teksten waren gesteld in het Latijn en op basis van de algemeen gangbare gedachte dat talen en volken

²² De hier volgende interpretatie is gebaseerd op mijn proefschrift: B. Overbeek, *Realistische geschiedschrijving. Theodor Mommsens ‘Römische Geschichte’* (diss. Groningen 2005).

²³ Anoniem [J. Schmidt], ‘Neue historische Schriften’, *Die Grenzboten* 13.3 (1854) 1-12: 5; dezelfde tendens in: *Deutsches Museum* 6.1 (1856) 425 e.v.

samenvielen (of samen zouden moeten vallen) kwam Mommsen tot de conclusie dat Rome van begin af aan een Latijnse stad was geweest.

Mommsen baseerde zijn duiding van het vroegste Rome behalve op de epigrafie en de filologie vooral op zijn reconstructie van het Romeinse staatsrecht. In zijn hoofdstuk over de oorspronkelijke constitutie van Rome stelde hij dat de wezenlijke elementen van de constitutie, zoals deze in de koningstijd gevormd was, behouden waren gebleven tot in de vroege keizertijd. Dit staatsrecht, dat als zodanig nergens in de antieke literatuur geformuleerd is, reconstrueerde Mommsen later in zijn *Römisches Staatsrecht* (1871-1888), maar de basisgedachten lagen al ten grondslag aan de *Römische Geschichte*. De historische ontwikkeling van de Romeinse staat, zoals bijvoorbeeld de verdrijving van de laatste koning en de instelling van de republiek (509 v.Chr.), werd door hem gepresenteerd als een reeks constitutionele variaties op één staatsrechtelijk basisthema die het resultaat waren van de concrete politieke conflicten in de Romeinse geschiedenis.

Met deze beide elementen – filologie en staatsrecht – zijn we terug bij de kern van Mommsens opvatting over de noodzakelijke opleiding van de historicus, zoals hij deze in zijn rectoraatsrede van 1874 onder woorden bracht. Het zal duidelijk zijn dat de keuze voor deze twee propedeutische studies niet willekeurig was. Beide gaven de historicus de mogelijkheid inzicht te verwerven in de *sittliche Mächte* die centraal stonden in de negentiende-eeuwse geschiedschrijving: de volken en staten. Historici dienden grondige kennis van de historische talen te hebben om inzicht te krijgen in de individualiteit van de historische volken, want: '[d]ie Sprache ist immer eines jeden Volkes größtes, dauerndstes, mannigfaltigstes Monument...'.²⁴ En de politieke geschiedenis was ondenkbaar zonder grondige kennis van het staatsrecht, want de constitutie van een volk en haar veranderingen waren in Mommsens ogen 'eben die Geschichte selber...'.²⁵ Beide universitaire studies dienden zodoende als brug tussen de bronnenkritiek, zoals deze in historische werkcolleges onder anderen door Mommsen zelf werd aangeleerd, en de intuïtie van de kunstenaar die nodig was om de wezenlijke structuren van het historisch proces te herkennen en in de geschiedschrijving te integreren.

Maar niet alleen Mommsens interpretatie van de Romeinse geschiedenis vanuit het recente onderzoek was nieuw. Ook de stijl van de *Römische Geschichte* werd door vele lezers als vernieuwend ervaren. Julian

²⁴ Mommsen, 'Rede', 12.

²⁵ Ibidem, 13.

Schmidt wees in zijn besprekingen nadrukkelijk op deze ‘plastische stijl’, die hij – in de geest van Mommsens latere rectoraatsrede – ten dele terugvoerde op een niet aanleerbare eigenschap van de auteur.²⁶ De kracht van Mommsens stijl zag Schmidt in de karakterisering van de historische personen en situaties.²⁷ Het meest opvallende en ook het meest omstreden element van de *Römische Geschichte* is in dit verband het feit dat Mommsen de Romeinse geschiedenis in een modern begrippenkader vatte. Dat betekent niet alleen dat hij veelvuldig gebruik maakte van historische analogieën, maar ook dat hij zijn geschiedenis met behulp van moderne concepten structureerde. De consul was een ‘burgemeester’, de veldheer een ‘generaal’, de Latijnse Bond vormde een ‘eedgeenootschap’ en een ‘tolunie’. In veel van deze analogieën wordt zijn liberale gezindheid duidelijk zichtbaar: de zich tegen noodzakelijke hervormingen werende Romeinse aristocraten waren *Junker*, priesters waren *Pfaffen* en de onderklasse van de burgerij vormde een *Pöbel*. De eenwording van Italië door de Romeinse expansie werd door Mommsen geïnterpreteerd als de vorming van een nationale staat en de politieke conflicten in Rome werden opgevat als conflicten tussen politieke ‘partijen’.

De manier waarop Mommsen de Romeinse geschiedenis radicaal herschreef met behulp van moderne concepten kan gezien worden als typerend voor de ‘gedrongen stijl’ van de moderne negentiende-eeuwse geschiedschrijving. Eén voorbeeld van Mommsens werkwijze kan dit illustreren. Op taalkundige gronden veronderstelde Mommsen dat Rome een onderdeel was van de Latijnse ‘natie’. Deze was weliswaar politiek verdeeld, maar het nationale gevoel had staatsrechtelijk gestalte gekregen in de Latijnse Bond. Bij zijn duiding van de relatie tussen Rome en de Latijnse Bond in de koningstijd citeerde Mommsen ter karakterisering van deze organisatie zonder bronvermelding een deel van de bepalingen van het verdrag dat in 493 v.Chr. tussen Rome en de Latijnse steden werd gesloten en dat is overgeleverd door Dionysios van Halikarnassos.²⁸ De brontekst

²⁶ [Schmidt], ‘Neue historische Schriften’, 6: ‘Endlich bezeichnen wir als ein Hauptverdienst des Buchs das glänzende plastische Talent, das zum Theil freilich auf der sichern Methode in der Zusammenstellung der Thatsachen beruht, zum Theil aber auch etwas Angebournes ist, was über alle Methode hinausgeht.’

²⁷ En opnieuw gaat het hierbij om niet aanleerbare eigenschappen: ‘ein feiner psychologischer Blick, eine Einsicht in die menschliche Natur im allgemeinen und eine Vielseitigkeit in der Auffassung charakteristischer Momente...’ (Ibidem, 6).

²⁸ Dion. Hal., *Ant.*, 6.95.2; Mommsen, *Römische Geschichte* I, 116.

werd zodoende uit de mythische overlevering van de vroege republiek gelicht en geïntegreerd in een moderne herinterpretatie van het vroege Rome in staatsrechtelijke en nationale zin. Deze duiding werd meteen aansluitend aan het citaat expliciet gemaakt door de historische analogie met de in 1834 opgerichte *Zollverein*:

Die verbrieftte Rechtsgleichheit [tussen Rome en de Latijnse steden] im Handel und Wandel, im Kreditverkehr wie im Erbrecht, verflocht die Interessen der schon durch die gleiche Sprache und Sitte verbundenen Gemeinden noch durch die tausendfachen Beziehungen des Geschäftsverkehrs, und es ward damit etwas ähnliches erreicht wie in unserer Zeit durch die Beseitigung der Zollschranken.²⁹

De relatie met het nationale eenheidsstreven in Duitsland is hier evident. Maar Mommsen ging verder. Hij wilde niet alleen ‘zeigen, wie es eigentlich gewesen ist’, maar oordeelde ook heel nadrukkelijk over het verleden. Daarbij trok hij alle registers open.³⁰ De patriciërs uit de standenstrijd en de *nobiles* van de late republiek werden evenzeer als politieke onbenullen veroordeeld als individuele politici zoals Cicero en Pompeius. Hoon, spot en sarcasme waren hierbij de geliefde stijlmiddelen. Omgekeerd werd een klein aantal staatslieden, en dan met name Julius Caesar, nadrukkelijk geprezen om hun verdiensten voor de Romeinse staat. Tot de voornaamste slachtoffers van Mommsens kritiek behoorde de canonieke schoolauteur Cicero:

Als Staatsmann ohne Einsicht, Ansicht und Absicht, hat er nacheinander als Demokrat, als Aristokrat und als Werkzeug der Monarchen figurirt und ist nie mehr gewesen als ein kurzsichtiger Egoist. Wo er zu handeln schien, waren die Fragen, auf die es ankam, regelmäßig eben abgetan (...)Gegen Scheinangriffe war er gewaltig und Mauern von Pappe hat er viele mit Geprassel eingerannt; eine ernstliche Sache ist nie, weder im guten noch im bösen, durch ihn

²⁹ Mommsen, *Römische Geschichte* I, 116.

³⁰ Zie hiervoor ook: G. Walther, “... mehr zu den Künstlern als zu den Gelehrten.” Mommsens historischer Blick’ in: Wiesehöfer ed., *Mommsen*, 229-243: 234 e.v.

entschieden worden und vor allem die Hinrichtung der Catilinarier hat er weitmehr geschehen lassen als selber bewirkt.³¹

Mommsen hanteerde dezelfde criteria bij de beoordeling van historische staatslieden als bij moderne politici. Zowel inhoudelijk als stilistisch werd hier de ervaring zichtbaar die hij als journalist en pamflettist had opgedaan in de revolutionaire periode van 1848/49. Het voornaamste criterium was in beide gevallen of de betrokken politici de ‘tendensen’ van de historische ontwikkeling hadden herkend en daarnaar hadden gehandeld.

Met zijn nadrukkelijk oordelende en daarmee politiek gekleurde geschiedschrijving past Mommsens werk in de heersende tendens in de geschiedschrijving van deze periode.³² In brede kring werd verwacht dat de geschiedschrijver zijn persoonlijkheid, zijn politieke *Gesinnung* zichtbaar liet worden in zijn werk.³³ Mommsen zelf ging onder andere ook uit van dit criterium wanneer hij oordeelde over literaire en historiografische werken.

³¹ Mommsen, *Römische Geschichte* V, 284.

³² Zie bijv. H. von Sybel, ‘Ueber den Stand der neueren deutschen Geschichtschreibung’ (1856) in: H. Von Sybel, *Kleine historische Schriften* (2^e ed.; München 1869) dl. 1, 343-359: 356-57. Sybel voerde Mommsens *Römische Geschichte* op als positief voorbeeld van deze ontwikkeling (ibidem, 358). In de literatuur over de negentiende-eeuwse Duitse geschiedschrijving in de periode 1840-1890 wordt over het algemeen te eenzijdig gefocust op de zogenaamde ‘borussianische’ of ‘klein-Duitse school’. Dat is het resultaat van de historiografische legitimering van het onder leiding van Pruisen in 1870/71 gevormde Duitse rijk in de geschiedschrijving van bijvoorbeeld J.G. Droysen en H. von Sybel. Zie hiervoor: D. Langewiesche, ‘Reich, Nation und Staat in der jüngeren deutschen Geschichte’, in: D. Langewiesche, *Nation, Nationalismus, Nationalstaat in Deutschland und Europa* (München 2000) 190-216: 204-205. In zijn rectoraatsrede constateerde en verwelkomde Mommsen deze tendens: ‘Rede’, 4.

³³ Bijv. naar aanleiding van Mommsens werk: *Deutsches Museum* 6.1 (1856) 432; *Die Grenzboten* 13.1 (1854) 249; 13.3 (1854) 4-5; 15.2 (1856) 3-4. Dat wil overigens niet zeggen dat deze ‘politieke’ geschiedschrijving onomstreden was. Fundamentele kritiek op Mommsens werkwijze kwam bijvoorbeeld van L. Preller, *Literarisches Centralblatt* (1854) nr. 47, kol. 743 en C. Peter, *Studien zur römischen Geschichte. Ein Beitrag zur Kritik von Th. Mommsens Römischer Geschichte* (2e ed.; z.p. 1863) m.n. 8; in het geval van Peter, die zich ontwikkelde tot de scherpste criticus van de *Römische Geschichte*, is het overigens eerder Mommsens stijl dan het achterliggende principe die kritiek opriep zie voor zijn eigen opvattingen: C. Peter, ‘Die römische Geschichte als Bestandtheil der modernen Bildung’, *Deutsches Museum* 2.1 (1852) 102-110: 109.

Dat blijkt bijvoorbeeld uit zijn vernietigende oordeel over de redenaar Cicero:

Der große Schriftsteller ist doch auch ein großer Mensch; und vor allem dem großen Redner strömt die Überzeugung und die Leidenschaft klarer und brausender aus den Tiefen der Brust hervor als den dürftigen vielen, die nur zählen und nicht sind. Cicero hatte keine Überzeugung und keine Leidenschaft; er war nichts als Advokat und kein guter Advokat.³⁴

Politiek was voor Mommsen *Leidenschaft*, hartstocht, voor hem persoonlijk en als criterium ter beoordeling van historische- en eigentijdse personen en van literaire- en historiografische werken. Zijn eigen politieke hartstocht had hem in 1851 zijn leerstoel in Leipzig gekost en hem genoodzaakt naar Zwitserland uit te wijken. Politieke en maatschappelijke betrokkenheid en de bewust gekozen subjectiviteit van de historische vertelling werden als alleszins met de op de wetenschappelijke bronnenkritiek gebaseerde objectiviteit verenigbaar geacht. Aan de geschiedschrijving werd immers een belangrijke oriënterende functie toegeschreven in het politieke debat. Alleen door een dergelijke band was het mogelijk het verleden als ‘lebendige Gegenwart’, als een voor de lezer ‘levend heden’ te presenteren. Maar dit was een instelling die niet in de collegezaal leerbaar was. Hier moesten de studenten zich noodgedwongen beperken tot de bronnenkritiek en de propedeutische vakken. De ware geschiedschrijving was een kwestie van persoonlijkheid en zodoende ‘eine Kunst’, en daarom was deze niet ‘als ein Handwerk [zu] lernen’.³⁵

De rectoraatsrede van 1874: geschiedschrijving als *politische Pädagogik*

De relatie van geschiedschrijving en politiek vormt ook de achtergrond van Mommsens kritiek op de geschiedenisstudie in zijn rectoraatsrede van 1874. Om dat duidelijk te maken is het nodig zijn opmerkingen over de geschiedenisstudie te beschouwen in de context van zijn toespraak. De rode draad wordt in het eerste deel gevormd door de trots op de nieuwe Duitse

³⁴ Mommsen, *Römische Geschichte* V, 285.

³⁵ Mommsen, ‘Rede’, 14.

eenheidsstaat en het verlangen dat niet alleen de Duitse machtsstaat, maar ook de Duitse handel en industrie, Duitse kunst en wetenschap zich internationaal zouden doen gelden. Mommsen benadrukte dat de eenwording het werk van het gehele volk was geweest en vooral ook van de wetenschap:

Lange bevor die deutschen Waffen auf dem Schlachtfeld den Sieg gewannen, hat die deutsche Forschung auf ihrem Gebiet die gleiche Anerkennung sich erobert und die Nachbarn gezwungen unsere strenge, aber unentbehrlich gewordene Sprache widerwillig zu lernen.³⁶

Maar na deze patriottische frasen werd de spreker ernstiger. Mommsen richtte zich tegen de tendens van de academische studie als ‘broodstudie’, als directe basis voor een beroep te zien die enkel direct nuttige kennis diende te leveren. Dat deze tendens een reactie was op de snel groeiende studentenaantallen zag Mommsen wel in, maar hij weigerde het bestaande concept van de elitaire ‘onderzoeksuniversiteit’, zoals hij deze zelf in zijn werkcolleges voor kleine groepen geselecteerde studenten vorm gaf, op te geven.³⁷ De eigenlijke functie van de universitaire studie zag Mommsen daarentegen in de ‘geistige Bildung’, dat wil zeggen ‘die Erziehung des Menschen zu reiner und voller Menschlichkeit...’³⁸ Dit ideaal gaat terug op het neohumanisme en lag in ieder geval ten dele aan de basis van de stichting van de Berlijnse universiteit. Hier ligt ook de oorsprong voor de gedachte dat een universitaire studie propedeutisch zou moeten zijn. Maar in het geval van de geschiedenisstudie komt hier nog een concreet element bij. Mommsen benadrukte het belang voor de geschiedenisstudent van juist die studies, die naar zijn mening wezenlijk waren voor een goed begrip van staat en natie: de filologie en het staatsrecht. Gecombineerd met het neohumanistische *Bildungs*ideaal, zou een dergelijke propedeuse historici moeten voortbrengen die verder keken dan hun eigen belang. De geschiedschrijving had een belangrijke maatschappelijke taak, doordat zij hielp een nationale identiteit te formuleren en uit te dragen en zodoende particularistische en egoïstische tendensen in verschillende regio’s en

³⁶ Ibidem, 7.

³⁷ Rebenich, ‘Unser Werk lobt kein Meister’, 198-199.

³⁸ Mommsen, ‘Rede’, 9.

bevolkingsgroepen tegen te gaan.³⁹ In 1874 dacht Mommsen daarbij waarschijnlijk vooral aan het katholieke Rijnland, waar op dat moment de *Kulturkampf* tussen de Pruisische staat en de katholieke kerk werd uitgevochten.⁴⁰ De nationale eenheid was weliswaar politiek tot stand gekomen, maar een werkelijk nationaal gevoel ontbrak nog steeds in brede kringen – een thema dat in Mommsens publicistische werk in deze jaren steeds weer terugkeert. Hier had de geschiedschrijving nog altijd een belangrijke rol te spelen.

Ook de door hem gewenste politiek liberale oriëntatie van deze geschiedschrijving werd in de rectoraatsrede aangeduid. Enerzijds gaat het daarbij om de legitimatie van de door Bismarck tot stand gebrachte eenwording onder Pruisische leiding. Maar tegelijkertijd wees Mommsen er nadrukkelijk op dat deze eenwording niet alleen het werk van het leger en van individuele staatslieden was geweest, maar in tegendeel de gemeenschappelijke prestatie was van drie generaties Duitsers. De ontstaansgeschiedenis van het Duitse Rijk kreeg hier een burgerlijk-liberale invulling. Reeds in 1865, na de door hem bejubelde overwinning van Pruisen op Denemarken, waarschuwde hij in het Huis van Afgevaardigden, ‘daß aus diesem Staate, der einstmals der Militair-Staat und der Staat der Intelligenz zugleich war, die Intelligenz verschwinde und nichts bleibe als der reine Militair-Staat.’⁴¹ Mommsens politieke streven bleef na 1870 gericht op een verdere uitbouw van de rechtsstaat en van het parlementarisme. De burgerij, dat wil zeggen de economische en culturele elite, moest ertoe bewogen worden actief te blijven in het politieke leven. Een speciale rol in het politieke leven zag Mommsen weggelegd voor de academici, de *Intelligenz*. Hier nu ligt de kern van Mommsens veel geciteerde formulering van de geschiedschrijving als ‘politische Pädagogik’, verpakt in een kritiek op het werk van zijn collega Heinrich von Treitschke:

³⁹ Zie voor de historische achtergrond: D. Langewiesche, ‘Föderativer Nationalismus als Erbe der deutschen Reichsnation. Über Föderalismus und Zentralismus in der deutschen Nationalgeschichte’ in: Langewiesche, *Nation, Nationalismus, Nationalstaat* (München 2000) 55-79: 61 e.v.

⁴⁰ Zie hiervoor de cryptische aanduidingen: ‘Rede’, 8.

⁴¹ Geciteerd naar: C. Jansen, ‘Volk – Nation – Recht. Theodor Mommsen als engagierter Bürger, Liberaler und Nationalist’ in: Wiesehöfer ed., *Mommsen*, 97-120: 118. Zie voor het volgende ook: Rebenich, *Mommsen*, 165 e.v.; Rebenich, *Mommsen und Harnack*, 327 e.v.

Wer Geschichte, insbesondere Geschichte der Gegenwart schreibt, hat die Pflicht politischer Pädagogik; er soll Denen, für die er schreibt, ihre künftige Stellung zum Staat weisen und bestimmen helfen. Treitschkes Werk ist in dieser Hinsicht die reine Nullität, das rechte Evangelium alles Abziehens von politischer Tätigkeit und damit für den Durchschnittsmenschen des Strebertums.⁴²

De hiervoor noodzakelijke *Gesinnung* was echter niet aanleerbaar in het academisch onderwijs. Zij kon alleen bezworen worden in vaak hol en plichtmatig klinkende feestrede. De academische praktijk daarentegen, zoals deze door Mommsen zowel in zijn grote onderzoeksprojecten als in zijn werkcolleges sterk werd gestimuleerd, tenderde naar een steeds verdere specialisatie. Tegelijkertijd verloor de wetenschappelijke geschiedschrijving in een na 1870 steeds pluralistischer wordende samenleving aan integrerende kracht. Hoewel er nog steeds historische syntheses geschreven werden en er ook steeds weer historici waren die zich politiek engageerden, was de grote tijd van de ‘politieke geleerden’ en van de geschiedschrijving als ‘levensmacht’ na 1880 voorbij.

⁴² In een brief aan Heinrich von Sybel, 7 mei 1895. Geciteerd naar: Wickert, *Mommsen*, dl. 4, 239; zie voor de context van de brief: Hübinger, ‘Mommsen’, 94-95. Zie voor het conflict tussen Mommsen en Treitschke: Overbeek, *Realistische geschiedschrijving*, 324 e.v.; C. Hoffmann, ‘Die Verteidigung der liberalen Nation. Mommsen gegen Treitschke im “Berliner Antisemitismustreit” 1879/1880’ in: Demandt e.a., *Mommsen*, 62-88. Algemeen over de politieke implicaties van de discussie over Treitschke’s werk: A. Biefang, ‘Der Streit um Treitschkes “Deutsche Geschichte” 1882/83. Zur Spaltung des Nationalliberalismus und der Etablierung eines national-konservativen Geschichtsbildes’, *Historische Zeitschrift* 262 (1996) 391-422.